

Haýsy respublika?

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 23 января, 2025

Haýsy respublika? HAÝSY RESPUBLIKA?

Dünýäniň 206 döwletiniň 159-y resmi adynyň bir parçasы hökmünde **respublika** sözünü ullanýar!

"Jumhuriýet" (**respublika**) sözüniň taryhy myzdaky ýeri iki yüz ýyllyk geçmişe eýe. Arapça kökden olan bu söz XVIII asyrda döredи. **"Jumhur"** sözi "bir ýere jemlenme, köpçüligi emele getirme" manysyny aňladýar. Mundan dörän "jumhur" sözi "jemgyýet, jemagat, jemende" manysynda ulyndy...

Günbatarda bolsa grekçe **"Politeia"** sözünü rimli **Siseron** latyn diline "jemgyýetçi" manysynda "Res Publica" diýip terjime etdi. Söz Renessans arkaly **"Republique"** (respublika) sözüne öwrüldi. Gürrüňsiz, bu Günbatar merkezli taryh düşünjesi!

Respublika düşünjesi b.e.őn VI asyrda Hindistanda **"Gana sangha"** ady bilen bardy (**Gana – taýpa, sangha – mejlis manysynda**).

Hindistanyň Şakýalar, Koliýas, Mallas, Liçawi welaýatlary respublikan häsiyetlidi.

"Men merkezçi" Günbatar taryh düşünjesinde Gündogaryň ýeri ýok....

Eýse, yslam taryhynda respublika haçandan bări bardy?

Bugün özi teokratik döwlet bolsa-da, adyna we unwanyna respublika dakan dört ýurt bar: Eýran, Owganystan, Päkistan, Mawritaniýa...

Päkistan öz Konstitusiýasyna "yslam respublikasy" jümlесини 1956-njy ýylда girizdi. Iň soňky bolup Owganystan bolsa, 2004-

nji ýylda "Taliban" hökümetiniň gyraladylmagyndan soňra... (Her iki ýurdyň konstitusiýasyna ABŞ-nyň goşandynyň bolandygyny aýratyn belläp geçmek gerek! Çepçi we nasionalist hereketlere garşı MRU-nyň (CIA) yslamy akymlary, yslamy hereketleri we hökümetleri goldandygy indi gizlin syr däl...) Yslam kanunlary tarapyndan dolandyrylyan, emna "yslam respublikasy" adyny götermeýän respublikalar hem bar: Yrak, Ýemen, Sudan, Alžir, Maldiwlern Bangladeş... Yslam taryhyna **respublika** ilki söz hökmünde däl-de, "düşünje" manysynda girdi:

■ MÜÑ ÝYLLYK TAPAWUT

Syýasat pelsepesi...

Döwlet, hökümet, mülkiyet, demokratiýa, azatlyk, hukuk ýaly düşünjeleri öwrenýär.

"Hökümeti näme kanunylaşdyrýar? Döwlet hak-hukuklary-azatlyklary näme üçin goramaga borçly?" diýen ýaly soraglary filosofiýadan peýdalanyп öwrenýän sosial ylym pudagydyr...

Yslam pelsepesiniň esaslandyryjysy Farabynyň (872-950) **ideal döwlet** taglymynda hemmeler deň hukuga eýedi. Munuň düýp şertlerinden biri-de "saýlamaga bolan özygtyýarlylykdy". Şonuň üçinem...

Ol absolýut monarhiýa garşı çykdy. Hökümdarlary şura-diwanyň üsti bilen saýlamak möhüm doktrinady. Ilkinji halyflar saýlanan hökümdaryň deňlikçi adalat prinsiplerinden gysarnyksyz ýöränem bolsalar, has soňrakky döwürlerde bu saýlaw aýratynlygy ýok edildi we "harby diktatorlygyň" döremegine sebäp boldy!

Farabynyň pikiriçe gaýratly jemgyýet – hakykatyň binýadynda gurulan rasional döwletinden ýa-da bilimli jemgyýetinden ybaratdy. Gaýratly jemgyýet bolsa, diňe akyl-paýhasy ýörelge edinen – kanun esasynda saýlananlar – döwlet dolandyrys formasy bilen orta çykardы...

Faraby döwlet dolandyrysyny şeýle aňlatdy.

Müñ ýyl geçensoň... respublikaý osmanly intelligensiýasy bar güýjüni "yslam bilen respublikanyn biri-birine garşı gelmeýändigini" düşündirmäge sarp etdi!

Farabi, yönetidm anlayışını böyle ifade etti.

Bugün teokratik döwletlerem "yslam respublikasy" adyny ulanýan bolsalar, täze çekişme açmaly bolýarys:
Bularyň haýsysy respublika?

■ DIÑE "SES" DÄL

Hytaýda-da "respublika" bar. Germaniýada-da "respublika" bar. Eýranda-da "respublika" bar. Madagaskarda-da "respublika" bar. Her iki – Günorta we Demirgazyk Koreýada-da "respublika" bar. Aslynda welin... respublika haýsydyr bir ideologiýa däl-de, halk saýlawyna esaslanýan döwlet dolandyryş formasydyr.

Meselem, agalyk – häkimiýet manysyna gelip direýär. Halk häkimiýetiň çägi nämede? Şahs pikirleniş çäginden çykan ýagdaýında garşysyna nähili päsgelçilikler çykarylýar?

Ýagny, mesele – häkimiýetiň eýesi bolan halkyň döwlet dolandyryşyna nähili eýeçilik etjekdiginiň, häkimiýeti nähili ulanjakdygynyň üstünde işlenýär.

Adamlaryň özüni döwletiň ýa-da häkimiýetiň eýesi hasaplamagynyň öňüniň alnan režimi hakyky respublika bolup bilermi?

Bular ýaly sowallaryň jogaby "demokratik ölçegler" bilen berilýär. Meselem... häkimiýetiňem esasy meselesi bolan suduň garaşsyzlygy ýaly hukuk düzgünini ýola goýmaly. Başgaça ýagdaýda demokratik döwlet dolandyryşyndan söz açmak mümkün däl.

Içi köwülen kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we sud edaralarynyň diñe kagyz ýüzünde ýoredilýän ýurdunyň "respublika" bolşy öz-özüňi aldamac we gözboýagylykdyr. Galyberse-de:

Kanunylyk häkimiýetiň gymmatyny artdyrýandyr. "Hasap bermegiň" aradan aýrylan, "men etdim, boldy" düşünjesindäki "meň eden işimi barlamaga, seljermäge hakyň ýok" diýýän häkimiýetiň oturan ýurdunda "respublika" ady gury sözden başga zat däldir. Respublikany diñe "saýlawçynyň sesinden" ybaratdyr öýtmäň...

Atatürk maşgala soltanlygyny-halyflygy ýykyp, halk häkimiýetini-respublikany syýasatyň baş gymmatlygyna öwürdi. Bu taglymy halkçylyk-dünýewi prinsipleri bilen, garaşsyz kanun

çykaryjy, ýerine ýetiriji, sud edaralary bilen ykjam binýada oturtdy...

A bugün? Hamana, hemise "soňky sözi" aýdýan halk häkimiýetinden söz açyp bolarmy? Türkiýäniň döwlet dolandyryşynda **maşgala gegemoniýasy** barmy, ýokmy?

Hawa, "haýsy respublika?" çekişmesini etmelidiris.

Biziň çykalga ýolumyz Farabydan bäri belli:

Häkimiýet – gep-gürrüsiz we şertsiz halkyňkydyr!

Soner YALÇYN.

"SÖZCÜ" gazeti, 29.10.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Publisistika